

על שפות ומערכות כתב בעולמו של טולקין

ראשי פרקים להרצאה בפנטסיקון 2002

יהודה רוני

למסמך זה מצורפים, בקבצים אחרים, דף מקורות דו-צדדי ושתי הקלטות של שיר הפרידה ששרה גאלאדריאל בפרק 'הפרידה מלותלורין'.

הערה: הכתוב מטה אינו פירוט מילה במילה של ההרצאה, אלא דבר הדומה יותר לראשי פרקים מפורטים. בהרצאה נאמרו פרטים רבים שלא נכתבו כאן, וכן הושמטו פרטים שנכתבו כאן. צורת הכתיבה יודעה להזכיר נקודות בהרצאה, ולא תוכננה להיות קריאה במיוחד.

הקדמה

טולקין, בנוסף להיותו סופר ידוע, היה בלשן - פרופסור ללשון ולספרות אנגלית. המילה-ים הזרות המופיעות בספריו אינן בג'יבריש, אלא מילים בשפות של ממש. שפות מלאכותיות (Conlangs), ליתר לדיוק.

על שפות מלאכותיות

חלק ראשון

אך מהן שפות מלאכותיות? ההגדרה החביבה עלי למושג 'שפה מלאכותית' היא: 'שפה שהיא ברת-שימוש עוד לפני שיש לה דוברים מלידה'. המפורסמת ביותר מבין השפות המלאכותיות היא האספרנטו של ד"ר לודביק זאמנהוף. רובכם מכירים גם את הקליני-גונית. אפשר להגיד שהעברית המודרנית היא שפה מלאכותית במובן מסויים (חידושה ע"י אליעזר בן-יהודה).

אפשר לחלק את השפות המלאכותיות לשני סוגים: המתיימרות להיות שפות בין-לאומיות, ושפות בעלות יעוד אחר.

בשנות השמונים של המאה ה-19 היו כמה נסיונות ליצור שפה שתהיה מעין lingua franca של העידן המודרני, כמובן שכל הנסיונות האלו נכשלו. המפורסמת והחשובה ביותר היא האספרנטו משנת 1887. האספרנטו, שפירושו שמה 'המקווה' (שם-העט של זמנהוף), התבססה על הדקדוק ואוצר המילים של לשונות אירופה. שפה חשובה אחרת שניסתה להיות שפה בינ"ל היא הוולאפיק (Volapük) משנת 1880.

הסוג השני כולל את השפות הספרותיות והאומנותיות (כגון השפות שפיתח טולקין ושפת הארנבים מ'גבעת וטרשיפ') השפות הקולנועיות-טלוויזיוניות (כגון הקלינגונית ושאר שפות מס"ב, והגואולדית), וסוגים אחרים (כגון שפות מחודשות כעברית המודרנית, שפות לוגיות ושפות פרטיות).

על השפות שפיתח טולקין

חלק שני

טולקין פיתח בסה"כ כ-15 שפות, אשר שתיים מהן, הקווינה (Quenya) והסינדארין (Sindarin), הן ברמת פיתוח גבוהה ממש. את השפות הקשורות לארץ-התיכונה אפשר לחלק לכמה קבוצות: הקבוצה המפותחת ביותר - השפות האלביות (האלדאריות), השפות האנושיות, שפת הגמדים, השפה השחורה / אורקית, שפת הוואלאר, והאנטית. אך נחזור להתחלה. החל מגיל צעיר הראה טולקין יכולת לשונית גבוהה. הוא למד, בין השאר, לאטינית ואנגלו-סאקסית. ידוע על שלוש שפות מלאכותיות בהן עסק ביל-דוטו. הוא השתתף בפיתוח שתיים, החייתית (Animalic) והנבבוש (Nevbosh), ופיתח

את הנאפארין (Naffarin) לבד. החייתית היתה שפה פשוטה ביותר והסתכמה בחלפת מילים באנגלית אחת בשניה, לדוגמה: 'חמור' ב'ארבעים', ו'ארבעים' ב'חמור'. הנבבוש, שהיתה מפותחת בהרבה מהחייתית, וגם היא פותחה ביחד עם חבריו, הושפעה בעיקר מאנגלית, לאטינית וצרפתית. לדוגמה: nev 'חדש' מ-new באנגלית ו-si 'אם' מספר-דית וצרפתית. את הנאפארין הוא פיתח טולקין לבד, בשפה זו ניתן כבר לראות את היסודות לשפות האלבים, כולל הסימות של השם (-rin). הצליל של הנאפארין הושפע מלאטינית וספרדית.

טולקין היטיב להתאים את השפות לדובריהן (או את הדוברים לשפות, שכן הבסיס לחלק מהשפות עוצב עוד לפני כתיבת המיתולוגיה). שפות האלבים אופוניות (=ער-בות לאוזן) ביותר, והן מרובות עיצורים לשוניים ותנועות פתוחות (מאפיינים הנחשבים אופוניים) - הן יפות כיפי האלבים. הואלארין, שפת הואלאר, נשמעת רבת עצמה כעין הואלאר. שפת הגמדים בעלת עיצורים קשים כקושי הגמדים (כמו שאמר אחד ההוויטים, 'שפת הגמדים, את השיניים אתה שובר בה'). השפה השחורה של מורדור והאורקית מכוערות ביותר, מעוותות.

אפשר להסתכל על השפות של הארץ-התיכונה, כמו על כל היצירה של טולקין, בשני אופנים: מנקודת מבט פנימית, ומנקודת מבט חיצונית. אפתח בהסתכלות מנקודת המבט הפנימית, מתוך הסיפור. כפי שאמרתי, יש כמה משפחות של שפות בארדא: השפות האלביות, השפות האנושיות, שפת הגמדים, השפה-השחורה של מורדור ואורקית, ושפת הואלאר. שפה נוספת היא שפת האנטים.

אפתח בשפה העתיקה ביותר, הואלארין (שפת הואלאר). באופן טבעי, השפה הראשונה שדברה בארדא היא הואלארין (אם לא נכנס לסוגיית טום בומבאדיל...). כפי שכתב במאמר ה-Ósanwe-centa ('תקשורת-מחשבות' בקווינה), הואלאר יכלו לתקשר בצורה טלפתית, אך מסיבה כלשהי יצרו לעצמם lambe (שפה). באחת הגרסאות הקדומות כתב טולקין שהאלבים לא דיברו במקור בשפה משל עצמם, אלא אור-ומה לימדם ואלארין. רעיון זה ננטש, שכן בגרסאות מאוחרות יותר נכתב שהאלבים חיו מאות שנים לפני שנמצאו ע"י אורומה. יש כמה מילים בואלארין שאומצו בשפות אחרות, דוגמת השמות A3úlêz-1 Mânawenûz שהוסבו ל-Aule-1 Manwe, בהתאמה, לקווינה (אחת מלשונות האלבים); או המילה inidhil 'חבצלת' (אינידיל) שהוסבה ל-indil בקווינה ול-inzil באדונאית. רומיל היטיב להגדיר את הצליל של הואלארין: 'לשונות וקולות הואלאר אדירים וקשים היו. ברם, לשונותיהם מהירות וחריפות היו בתנועתן, יוצרות קולות אשר מצאנום והאלבים קשים להיגוי בעבורנו; ומילותיהם ארוכות ומהירות המה, כעין ברק החרבות, כרשוש העלים ברוח אדירה או מפל האבנים בהרים'. אכן בואלארין יש מילים ארוכות רבות, ביחוד שמות ארוכים. המילה הארוכה ביותר הידועה לנו היא שמו של העץ טלפריין, Ibrinidhilpathânezel. יש הרואים דמיון בין הואלארין והבבלית העתיקה.

משפחת השפות המפותחת ביותר, הן מבחינת מספר השפות והן מבחינת פיתוחן, היא משפחת השפות האלביות. לכל האלבים היתה שפה עתיקה משותפת שדברה ב-Cuiviënen, המכונה פרטו-קוונדית או קוונדית-פרימיטיבית. נהוג לחלק את שפות האלבים המאוחרות יותר לשני חלקים עיקריים: שפות ה-Calaquendi (אלבי האור) שדברו באמאן, ושפות ה-Moriquendi (אלבי החושך), של הארץ-התיכונה.

הפרטו-קוונדית, השפה הקדומה של האלבים, היא השפה שהשפיע יותר מכל שפה

אחרת על לשונות הארץ-התיכונה. כל לשונות האלבים מבוססות עליה, ושפות שונות שאלו ממנה מילים. בין שפות אלו האדונאית ושאר שפות האדם, שפת הגמדים, ואפילו אורקית והשפה-השחורה.

שפות הקאלאקוונדי הן שתיים: הקווינה והטלרין שודברה באמאן, ה-Amanya Telerin.

הקווינה דוברת ע"י הנולדור והואניאר באמאן, ולה שני ניבים: ניב הנולדורין וניב הואניארין. הקווינה די קרובה לפרוטו-קוונדית ולטלרין שדוברת באמאן. הנולדור הגולים אימצו את הסינדארין, שפת הסינדאר, משהגיעו לארץ-התיכונה, אך המשיכו להשתמש בקווינה כשפת-טקס (בדומה ללאטינית באירופה של ימי-הביניים). אפשר לראות במעשה זה נסיון למחות את זכר ואלינור, כמו חברת מהגרים המנסה להתנתק ממקורותיה. כפי שארחיב בהמשך, הקווינה, מבחינת העולם האמיתי, מושפעת מהפיני-ית.

שפת הקאלאקוונדי השניה היא האמאניה טלרין. השפה הזו דומה מצד אחד לקווינה, ומצד שני לשפות הטלרי שנשארו בארץ-התיכונה, כגון הסינדארין.

שפות המוריקוונדי כוללות ניבים רבים, ומחולקות לשני חלקים: שפות הטלרי שנשארו בארץ-התיכונה (סינדארין ונאנדורין) ושפות האבארי.

השפה המפותחת ביותר מבין שפות המוריקוונדי, הן מבחינת רמת הפיתוח שפיתח טולקין, והן בלגנדאריום עצמו היא הסינדארין. לסינדארין ניבים רבים, כגון הניב שדובר בדוריאט, הניב שדובר בגונדולין והניב הצפוני. כפי שאמרת, הנולדור הגו-לים אימצו שפה זו כשפת היומיום שלהם. כפי שאפרט בהמשך, הסינדארין מושפעת מהשפות הקלטיות, ביחוד וולשית.

מעט מאוד ידוע על הנאנדורין והאבארי.

הקווינה קרובה לפרוטו-קוונדית (שאף היא שפה המושפעת מהמשפחה הפיני-אוגרית) יותר מאשר הסינדארין (שמושפעת מהמשפחה הקלטית). אחד ההסברים הוא ההבדל במעבר הזמן בארץ התיכונה ובאמאן. הזמן בארצות הברוכות (ובמקומות שבהשפעת שלושת טבעות האלבים) עובר "לאט יותר" במובן מסויים ולכן השתנות השפות איטית יותר. הדבר מזכיר במקצת מסע במהירות המתקרבת למהירות האור.

את שפת הגמדים, הנקראת ק'וזדול, פיתח Aule כשיצר את הגמדים. הק'וזדול, ביחד עם השפה השחורה של מורדור, הן שתי ה-conlangs של ארדא... הק'וזדול נשארה סודית ורק הגמדים ידעו לדבר בה. הק'וזדול נשארה כמעט ללא שינוי, יציבה כמו הגמדים. הגמדים דיברו הן בשפת האזור בו גרו והן בשפתם שלהם. זו נקודה נוספת בנושא הקשר בין הגמדים אצל טולקין והיהודים. נקודות נוספות הן נשיאת שמות בשפת האזור ובשפתם, גידול זקנים, עיסוק בתכשיטים (בארצות מסויימות בתקופות מסויימות) והתבדלות. נקודה נוספת היא היות הק'וזדול שפה הדומה לשפות השמיות הן בצליל והן בדקדוק (כגון שורשים משולשים, ביטוי רעיונות לשוניים ע"י שינויים בתנועות).

האדונאית, שפתם של בני נומנור, הושפעה מאוד מהק'וזדול וגם היא שפה כמו-שמית. אגב שפות שמיות, אחת מסיומות הריבוי באדונאית היא -im. ההשפעה של שפות האבארי על הק'וזדול קיימת, גם אם היא שולית יותר מההשפעה של הק'וזדול. כמו שאמר פאראמיר, בגרסה שלא נכנסה לשרה"ט: 'כל שפות האדם בעולם זה, ממקור אלבי הן'. בתחילה, שפת האצולה הנומנורית היתה קווינה, בה נקבעו גם השמות

הרשמיים של מקומות וחבלי הארץ בנומנור. בעקבות ניתוק הקשר עם המערב נאסר השימוש בשפות האלבים בנומנור, ורק האלנדילי השתמשו בהן, בסתר. כמו כן, לפי ני ניתוק הקשר נקראו המלכים בשמות בקווינה ובאדונאית; אחרי ניתוק הקשר הם נקראו בשמות אדונאיים בלבד.

הווסטרון היא שפה שהתפתחה מהאדונאית שהובאה ע"י שרידי הנומנורים. הווסטרון היתה לשפה המדוברת בכל צפון-מערב הארץ התיכונה, ובה היא מזכירה את האנגלית כיום. ההוביטים דיברו בווסטרון, ושרה"ט (הספר האדום) נכתב 'במקור' בשפה זו.

השפה השחורה של מורדור פותחה ע"י סאורון עבור משרתיו. אחרי נפילתו הראשונה של סאורון השפה כמעט ונאנחה, מלבד בפי ה-Nazgûl (מילה בשפה השחורה שמשמעותה 'רפאי)-הטבעת': nazg 'טבעת'; gûl 'רפא'. אחרי עלייתו של סאורון בשנית, חזרה השפה השחורה להיות שפת באראד-דור (Barad-dûr) ומפקדי מורדור. הכיתוב של הטבעת נכתב בשפה השחורה. עניין מעניין הוא המילה 'טבעת', nazg: בואלארין, 'שפת האם' של סאורון, המילה לטבעת היא 'נאשקאד' (naškad). אפשר לראות את ההשפעה של הוואלארין על סאורון, אם במודע ואם שלא במודע. בגאלית המילה לטבעת היא 'נאסק' (nasc). טולקין שנא גאלית - אפשר לראות בזה את עדינות טעמו של טולקין בענייני לשון: הגאלית דומה מאוד לוולשית אותה אהב כל-כך.

האנטיס בנו את שפתם בהשראת הקווינה.

צורת ההסתכלות השנייה היא מבחינת תהליך היצירה בעולם האמיתי. האסתטיקה של השפה היתה דבר חשוב מבחינת טולקין, ובאמת, השפות האלביות, ביחוד הקווינה, נחשבות אופוניות במיוחד. טולקין 'טעם' שפות רבות, ביניהן לאטינית, איסלאנדית עתיקה, רוסית, שוודית, דנית, נרווגית, הולנדית, ספרדית, גותית, יוונית, אילטקית וצרפתית. אך השפות האהובות עליו היו הוולשית והפינית. את הקווינה ביסס טולקין על הפינית, ואת הסינדארין על הוולשית. נראה שטולקין ידע גם עברית, שכן הוא ערך את אחת המהדורות האנגליות של ספר יונה. אחת המילים ל'פה' (mouth) בקווינה היא pé. יש שתי גבעות העומדות אחת מול השניה על גדות האנדוין, לאחת קוראים hen (הן) ולשניה lhaw (לאו).

בפיתוח של הקווינה קיימים שני שלבים עיקריים: שלב ה-Qenya ושלב ה-Quenya. הקניה פותחה בסביבות שנת 1915. המקור הראשי למילים בקווינה הוא ה-Qenya Lexicon, הנקרא Qenyaqetsa. ההשפעה הפינית על הקווינה והקניה ברורה, ואף יש כמה שמות המופיעים הן בקניה והן ב-Kalevala, המיתוס הפיני הלאומי. לדוגמה: מה: Melatar ו-Untamo, Aino, Ilmarinen. הדמיון בין הקווינה והפינית קיים הן בדקדוק והן בצליל. מבחינת הדקדוק, שתיהן, כמו שאר השפות הפיננו-אוגריות (=משפחת שפות הכוללת את האסטונית, ההונגרית ושפות אחדות נוספות), אגלוטיניטיביות (agglutinative), קרי: רעיונות לשוניים מתגלמים בשפה ע"י סיומות או תחילות קצר-ות, ולא, לדוגמה, ע"י שינויים בתנועות (כמו בשפות השמיות) או ע"י תוויות (כמו ברבות מהשפות ההודו-אירופיות). דוגמה: talossa בפינית (אל (ה)בית. talo - בית; ssa - ל-) ו-coasse בקווינה (אל (ה)בית. coa - בית; sse - ל-); דוגמה נוספת: cenvanyel 'אני אראה אותך' של cen+uva+nye+l (לראות+עתיד+אני+אותך). בתחום הפונולוגיה: שתיהן מצומצמות באופן דומה במספר העיצורים בהן; בשתייהן יש שימוש במעט צורות-עיצורים והסתיימות מילים בתנועה בדר"כ, או במספר מצומצם של

עיצורים. יש גם דמיון באוצר המילים, לדוגמה: 'תינוק' lapsi / 'ילד' lapsi / 'דרך' tie; בשתי השפות; kala ו- hala 'דג'. דמיון נוסף: גם הקווינה וגם הפינית שימרו מילים משפות עתיקות. הפינית שימרה מילים מגרמאנית עתיקה (דוגמת המילה raudha ונהגית כ'ראותא'), שהפכה ל-red באנגלית, נשתמרה כ-rauta בפינית), והקווינה שימרה מילים רבות מפרוטו-קוונדית בצורה קרובה לצורה המקורית.

כמו שהפינית היתה השפה המשפיעה ביותר על עיצוב הקווינה, כך הוולשית היתה השפה המשפיעה ביותר על עיצוב הסינדארין. בפיתוח של הסינדארין שני שלבים עיקריים: השלב ה-Gnomish ושלב ה-Sindarin. ההשפעה הוולשית, כמו ההשפעה הפינית על הקווינה, קיימת הן ברובד הדקדוק והן ברובד הצליל. בכל השפות הקלטיות, ובסינדארין, קיימת תופעה לשונית הנקראת mutation (מוטציה), בה משתנה העיצור הראשון במילה (אם היא מתחילה בעיצור) בצורות שונות כתוצאה מהטמעות. בגלל שההרצאה אינה בלשנית בעיקרה לא אפרט על הנושא, אך אתן דוגמה: פירוש המילה basged בוולשית הוא 'סל', בעוד ש'הסל' זה y fasedg (נהגה כ-u vasged). דוגמה אחרת: פירוש המילה bróg (נהגית כ-broeg) באירית הוא 'נעל', בעוד ש'הנעל' זה an bhróg (נהגית כ-an vroeg). התופעה מזכירה את התופעה העברית הגורמת למילה 'כף' (kaf) להפוך ל'בכף' (bekhaf, ולא bekaf) כאשר מוסיפים 'ב' (איבוד הדגש).

אין טקסטים ארוכים ומסודרים בנושא הדקדוק של השפות שפיתח. רוב המידע על הדקדוק נלמד מהסיק מהטקסטים שפורסמו. המצב בקווינה עוד טוב יחסית, אך חלק גדול מאוד מהדקדוק הסינדאריני נלמד מהסיק. בתחום של אוצר המילים המצב טוב הרבה יותר, שכן פורסמה רשימת מילים אטימולוגית רבת ערכים בכרך החמישי של 'תולדות הארץ התיכונה'. נראה שיש עוד חומרים רבים מאוד שלא פורסמו. כל הכתבים בנושאי השפות הופקדו ע"י כריסטופר טולקין (בנו של טולקין, וירשו) בידי ארבעה אנשים המכונים תחת גוף הנקרא ELF, שפירושו: Elvish Linguistic Fellowship. הבעיה היא שמסיבות לא-ברורות בהחלט הם מסרבים לפרסם את הכתבים (ואפילו 'רשימת מלאי' של הכתבים!), ואת מה שהם מפרסמים, הם מפרסמים-ים באיטיות איומה. הטענה שלהם היא שהכתבים צריכים עריכה, אך טענה זו נראית מוגזמת ביחס למהירות הוצאת הכתבים.

חלק שלישי על מערכות הכתב שפיתח טולקין

נושאים שכדאי להזכיר: סקירה כללית, סאראטי-טנגוואר-קירת. פירוש השמות: אותיות. מבט פנימי Rúmil-סאראטי; Feanor-טנגוואר, Daeron-קירת). מידע על צורות הכתיבה (רגילה ו-Quenta Sarmë) ומודי כתיבה (קווינה, סינדארין, השפה השחורה, אנ-גלית). הערה קצרה על הכתב מ-Letters from Father Christmas.